

Wat doe je eraan? Een conceptueel model en een methode van waarneming ter bestudering van regels

Mirjan Oude Vrielink*

1. Inleiding

Mensen die een gebeurtenis of gedraging meemaken die zij onaangenaam vinden, kunnen hier iets aan proberen te doen of het laten gebeuren. “Wat doe ik eraan?” is een verzuchting van hen die het erbij laten zitten en een vraag voor degenen die zich bezinnen op hun reactie. Dit artikel gaat in op de rol van (sociale) regels in het proces waarin actoren een onaangename gebeurtenis interpreteren en een keuze maken uit de mogelijke reacties.¹ Het doel is een conceptueel model te ontwikkelen waarmee kan worden bestudeerd welke typen van regels van invloed zijn op interpretatie- en keuzeprocessen. Tevens tracht ik in dit artikel inzichtelijk te maken op welke wijze de verschillende typen in empirisch onderzoek waarneembaar kunnen worden gemaakt. De centrale vraagstelling luidt: “*Hoe beïnvloeden typen van regels de reactie van een actor op een onaangename gebeurtenis of gedraging en met welk conceptueel model en welke methode kunnen deze regels in empirisch onderzoek worden gereconstrueerd?*”

Eerst beschrijf ik welke invloed regels in het algemeen hebben op het proces waarin actoren een onaangename gebeurtenis of gedraging interpreteren. Vervolgens ga ik in op de rol van regels in het bepalen van hun reactie nadat actoren over het gebeurde ontevreden zijn geworden. Daarbij worden inzichten uit rationele keuze benaderingen gecombineerd met neo-institutionele noties. Dan presenteer ik het zogeheten *Institutional Analysis and Development Framework* van Ostrom c.s. (1994). Op basis hiervan construeer ik een conceptueel model voor de bestudering van de invloed van typen van regels op de wijze waarop actoren reageren op een onaangename gebeurtenis of gedraging. De wijze waarop regels kunnen worden waargenomen in empirisch onderzoek is onderwerp het laatste deel van dit artikel. Het geheel mondt uit in een samenvattend slot.

* Met dank aan Albert Klijn die eerdere versies nauwlettend van commentaar en suggesties heeft voorzien.

1 In het vervolg spreek ik van regels om de leesbaarheid van de tekst te bevorderen.

2. De rol van regels in het interpreteren van onaangename ervaringen

In deze paragraaf wil ik betogen dat regels het proces beïnvloeden waarin een actor een onaangename ervaring interpreteert. In navolging van Verkruijsen wordt verondersteld dat actoren uit de directe en de wijdere omgeving een belangrijke rol spelen in het interpretatieproces. Door ‘het uitsteken van de sociale voelhoorns’ tracht de persoon er achter te komen wat anderen over de ervaring denken en hoe zij in min of meer dezelfde situaties (zouden) hebben gehandeld (Verkruijsen, 1993:261). Verkruijsen (1996:688) beschrijft dit proces als volgt:

“Tussen het moment dat een persoon een ervaring doormaakt en het moment dat hij/ zij over die ervaring (on)tevreden is, vindt het proces van ‘*arriving at a settled interpretation of the experience*’ (het komen tot een bezonken interpretatie van de ervaring). Dit proces bestaat uit een aantal subprocessen, te weten: het zich herinneren wat er gebeurd is, het structureren van de relevante elementen, het beoordelen van die elementen en het bepalen wat men ten aanzien van de situatie gaat ondernemen (remembering, structuring, assessing, deciding upon action). (...) Over het algemeen vindt het gehele interpretatieproces plaats in nauw contact met de sociale omgeving van de betrokkene.”

Verkruijsen maakt geen gebruik van het concept ‘(sociale) regels’ in de verklaring van de wijze waarop actoren omgaan met een gebeurtenis of gedraging die zij als onplezierig hebben ervaren. Ik wil echter stellen dat regels wel degelijk een rol spelen in het interpreteren en beoordelen van het gebeurde.

In het eerste subproces – de herinnering - tracht een actor die een gebeurtenis of gedraging als onplezierig heeft ervaren de feiten op een rijtje te krijgen. Daarbij put de actor gewoonlijk niet alleen uit het geheugen. In gesprekken met actoren uit de directe omgeving maakt een actor een selectie uit elementen van het gebeurde die tot de onaangename ervaring worden gerekend. Dit is geen willekeurige selectie, maar een meer of minder bewuste rangschikking die tot stand komt in wisselwerking met het derde subproces waarin elementen worden beoordeeld op hun gangbaarheid en ernst. In dit proces tasten actoren af of anderen iets vergelijkbaars hebben meegemaakt en of dit bij hen tot ontevredenheid heeft geleid. Door zich te spiegelen aan deze actoren vindt een beoordeling van de relevantie van het gebeurde en een selectie van elementen plaats. Als een actor in gesprek met anderen tot het besef komt dat zij een of meer elementen van het gebeurde wel normaal vinden, dan zal de actor deze elementen eerder niet in de interpretatie blijven opnemen en andersom. Op dit proces zijn regels van invloed, omdat zij specificeren wat gebruikelijk is en wat als afwijkend kan worden beschouwd. Uit de reactie van gespreksgenoten spreekt namelijk een behoren. Dit kan zijn dat de actor de onaangename ervaring behoort te accepteren omdat de gebeurtenis of gedraging gangbaar en geaccepteerd is. Of de reactie geeft aan dat de gebeurtenis of gedraging het

gevolg is van een doen of laten van een andere actor die dit had moeten voorkomen of compenseren.

3. Regels en rationaliteit van handelen

Indien een actor ontevreden is over de gebeurtenis of gedraging volgt een fase waarin de actor zich bezint op zijn of haar reactie. Dit keuzeprocess kan worden opgevat als een rationele afweging van kosten en baten die met verschillende handelingsalternatieven gepaard gaan.

De kern van rationele keuze benaderingen is de veronderstelling dat het handelen van een actor rationeel is indien door dit handelen een maximale doelbereiking wordt gerealiseerd. Dit houdt in dat een gesteld doel wordt bereikt tegen zo laag mogelijke kosten. Actoren wegen de consequenties en/of de eigenschappen van beschikbare middelen tegen elkaar af. De keuze wordt bepaald door de verwachte kosten en baten van elk alternatief, waarbij de actor niet altijd over volledige en perfecte informatie kan beschikken (Simon, 1945).

Indien een actor afhankelijk is van een andere actor voor het verkrijgen van de benodigde middelen, dan kan de tweede actor het gedrag van de eerste actor trachten te beïnvloeden door een verandering aan te brengen in de beschikbaarheid van hulpbronnen. Door het verstrekken of onthouden van hulpbronnen worden de eigenschappen of de consequenties van een gedragsalternatief veranderd. Het vermogen om op deze wijze het gedrag van een andere actor te beïnvloeden wordt als 'macht' gedefinieerd (vergelijk Klok, 1991:124). Het beïnvloeden van de gedragskeuze door het aanbrengen van een verandering in eigenschappen of consequenties van een gedragsalternatief kan de vorm aannemen van het uitoefenen van sociale controle. In dat geval tracht een actor de gedragskeuze van een andere actor te beïnvloeden door zich te beroepen op de regels die de interactieprocessen tussen actoren reguleren (vergelijk Griffiths, 1984:59).

De verdeling van hulpbronnen over actoren brengt de actoren in een bepaalde machtsafhankelijkheidsverhouding. Of een actor door de aanwending van zijn of haar macht ook daadwerkelijk in staat is een andere actor tot het gewenste gedrag aan te zetten, hangt af van de vraag of de tweede actor zich afhankelijk *voelt*. Niet de objectieve machtsafhankelijkheidsverhouding, maar de subjectief ervaren macht en afhankelijkheid zijn dus bepalend voor het verloop van een interactie. De mate van waarin een actor zich afhankelijk voelt van andere actoren wordt bepaald door de mate waarin de actor denkt te kunnen beschikken over benodigde hulpbronnen (Gross & Etzioni, 1985; Niemeijer, 1991).

In rationele keuzebenaderingen wordt het handelen van actoren – en daarmee ook de reactie op een onaangename gebeurtenis of gedraging – voornamelijk verklaard uit de kosten en baten van de beschikbaar geachte alternatieven. Elk handelen dat de doelbereiking maximaliseert is rationeel. Daarbij worden doe-

len als gegeven beschouwd en acht men consequenties en eigenschappen inherent aan een handelingsalternatief. Neo-institutionele benaderingen hebben echter gewezen op het belang van de sociale context waarin het handelen plaats heeft. In het beschrijven van de wijze waarop de context het handelen beïnvloedt maak ik gebruik van inzichten van Berger and Luckmann (1967), Bourdieu (1977) en Giddens (1979; 1984), befaamde auteurs in de neo-institutionele literatuur.

In het neo-institutionalisme worden instituties gewoonlijk opgevat als duurzame stelsels van regels die het handelen van een actor zowel mogelijk maken als beperken (zie voor een overzicht: Scott, 1995). Instituties vormen in de ogen van een individu een realiteit *sui generis* en heten daarom objectief te zijn. Dat wil zeggen dat actoren, die op een zeker moment met een stelsel van regels worden geconfronteerd, de regels ervaren als iets dat buiten hen om bestaat. Deze regels wekken bij de actoren verwachtingen ten aanzien van het eigen en andermans handelen op basis van de sociale positie die de actoren in de sociale context innemen. Hierdoor ontwikkelen zich objectieve relaties tussen sociale posities die in de loop van de tijd een min of meer duurzame structuur aannemen. Indien een actor zich in zijn of haar handelen laat leiden door regels die gepaard gaan met een sociale positie, vervult hij of zij een rol. Er kan onderscheid gemaakt worden tussen rollen die formeel zijn ingesteld en informele rollen die voortkomen uit verwachtingen die in de loop van de tijd zijn ontstaan ten aanzien van een bepaalde maatschappelijke positie.

Uit het voorgaande kan worden afgeleid dat (stelsels van) regels bepalen of een gebeurtenis of gedraging als normovertreding wordt opgevat. Indien een actor een onaangename ervaring als een normovertreding beschouwt, kan de actor hierop reageren met sociale controle om de actor die hij of zij verantwoordelijk acht voor het gebeurde tot een gedragsverandering of genoegdoening te bewegen.

In een context kan een sociale positie bestaan waarin een rolbekleder namens andere actoren in het kader van een rol sociale controle kan en mag uitoefenen om een sociale orde in stand te houden of te herstellen. Een dergelijke rol is in meer of mindere mate exclusief. Als het uitoefenen van sociale controle exclusief aan de rol is toegekend, kunnen andere actoren dan de rolbekleder in de betreffende context niet gelegitimeerd sociale controle uitoefenen. Welke mogelijkheden een actor heeft tot het (laten) uitoefenen van sociale controle is daarmee afhankelijk van de sociale posities van betrokken actoren (vergelijk Pieterman, 1998).

De naleving van regels die met een bepaalde positie gepaard gaan vergt *social reinforcement*. Dat wil zeggen dat de leden van een groep de gelding van de regels in hun handelen blijven bekrachtigen (vergelijk Eulau, 1963). Daarbij is een onmiddellijke dreiging van (potentiële) sancties veelal niet noodzakelijk om normconform gedrag te bewerkstelligen. De stelsels van regels die een sociale context structureren wekken verwachtingen omtrent het handelen in deze context en geven zo richting aan het handelen.

Enkele auteurs hebben de hierboven beschreven inzichten uit het neo-institutionalisme en uit rationele keuze benaderingen gecombineerd in één model (Thompson, Ellis & Wildavsky 1990; Ostrom, Gardner & Walker, 1994). De meerwaarde hiervan is dat de rationaliteit van het menselijk handelen afhankelijk is van de sociale context waarin het handelen plaatsheeft. Dat houdt in dat de context van invloed is op wat nastrevenswaardig en/of geaccepteerd is en op de middelen die een actor kan inzetten teneinde zijn of haar doel te bereiken (vergelijk F. von Benda-Beckmann, 1983). Kosten en baten zijn daardoor niet verbonden aan een bepaald type gedrag op zichzelf, maar contextgebonden.

4. Typen van regels

Met welk conceptueel model kunnen we nu de context bestuderen waarin rationele actoren een afweging van verschillende handelingsalternatieven maken? Gezien het belang van zowel een neo-institutioneel als een rationeel keuzeperspectief, baseer ik mij op het zogeheten *Institutional Analysis and Development Framework* waarin inzichten uit beide benaderingen zijn verenigd. Dit theoretische raamwerk is door Ostrom c.s. (1994) ontwikkeld om contexten waarin actoren handelen te analyseren en te vergelijken. Het stelt een onderzoeker in staat een sociale context te duiden in termen van regels die interacties tussen actoren reguleren.

De context waarin het handelen plaatsvindt, de zogenaamde handelingssituatie, bestaat volgens Ostrom c.s. uit een samenstel van zeven clusters van variabelen. Het gaat om actoren die in een context deelnemen, de *participanten*, en die daarin een of meerdere *posities* bekleden. Actoren zijn uit hoofde van hun positie in de handelingssituatie gemachtigd bepaalde *handelingen* te verrichten ten einde bepaalde *uitkomsten* te bereiken. De beslissing omtrent het handelen wordt genomen op basis van *veronderstellingen ten aanzien van de relatie tussen het handelen en de doelen*. Hierin speelt *informatie* een belangrijke rol omdat het de mate van onzekerheid over de veronderstelde relatie kan reduceren. Met het handelen en de uitkomsten ervan gaan bepaalde kosten en baten gepaard die tezamen worden aangeduid als '*payoffs*' (Ostrom c.s., 1994:29).

Welke waarden de variabelen kunnen aannemen is afhankelijk van regels. Deze worden omschreven als "(...) prescriptions that define what actions (or outcomes) are *required*, *prohibited*, or *permitted*, and the sanctions authorized if the rules are not followed" (cursivering in origineel, Ostrom c.s., 1994:38). De regels zijn het gevolg van institutionalisering: "All rules are the result of implicit or explicit efforts to achieve order and predictability among humans by creating classes of persons (positions) who are then required, permitted or forbidden to take classes of actions in relation to required, permitted or forbidden states of the world" (Ostrom c.s., 1994:38). Het vrijwel oneindige aantal regels dat zo ontstaat, classificeren Ostrom c.s. aan de hand van de wijze

waarop regels de structuur van handelingssituaties beïnvloeden. Dit resulteert in zeven typen van regels, die een specificatie inhouden van:

- een stelsel van posities en het aantal actoren dat deze positie mag bezetten (*position rules*);
- de mogelijkheden om tot een bepaalde positie toe of uit te treden (*boundary rules*);
- welke positie gemachtigd is tot het verrichten van welke activiteiten in verschillende stadia van een proces (*authority rules*);
- de transformatiefunctie die het verband tussen activiteiten en tussen- of einduitkomsten in kaart brengt (*aggregation rules*);
- het bereik van tussen- of einduitkomsten (*scope rules*);
- de informatie waarover actoren in een bepaalde positie kunnen beschikken op een bepaald beslismoment (*information rules*);
- de wijze waarop kosten en baten in relatie tot de deelnemende actoren zijn vereist, toegestaan of verboden, gebaseerd op het geheel van activiteiten en gerealiseerde uitkomsten (*payoff rules*).

De regels begrenzen, zoals is gezegd, de waarden die de elementen van een handelingssituatie kunnen aannemen. Slechts binnen deze grenzen zijn combinaties van waarden levensvatbaar (Ostrom c.s., 1994:41).

Niet alleen de structuur van een handelingssituatie is van invloed op het verloop van interacties, maar ook kenmerken van actoren. Daarbij gaat het om (Ostrom c.s., 1994:32-33):

- de wijze waarop actoren kennis en informatie verkrijgen, verwerken, behouden en gebruiken;
- de selectiecriteria die actoren hanteren om hun handelen te bepalen;
- de waarde die actoren toekennen aan mogelijke activiteiten en uitkomsten;
- de hulpbronnen die een actor inzet.

Actoren worden gezien als participanten in een handelingssituatie (Ostrom c.s., 1994:29). Daardoor staan de kenmerken van de actoren niet op zichzelf, maar in een wisselwerking met regels die de handelingssituatie karakteriseren. Immers, de deelname van een actor aan een handelingssituatie impliceert dat deze actor in een bepaalde positie opereert waaraan regels zijn verbonden. Door de regels al dan niet als leidraad voor het handelen te nemen wordt de structuur van een handelingssituatie gecreëerd, veranderd of bekrachtigd.

Hoewel de kenmerken van actoren met elk van de zeven regeltypen in een wisselwerking kunnen staan, is het aannemelijk dat sommige typen meer dan andere op een bepaald kenmerk ingrijpen. Ik zal daarom voor elk van de kenmerken aangeven van welk type van regels het plausibel is om te

veronderstellen dat er een wisselwerking met het betreffende kenmerk bestaat.²

Zoals al werd opgemerkt is het voor een actor in de meeste besluitvormings-situaties vrijwel onmogelijk alle alternatieven in de afweging op te nemen en te beoordelen op hun kosten en baten. Actoren bezitten op het moment van keuze zelden volledige kennis en informatie over activiteiten en voorkeuren van andere actoren en de denkbare tussen- en einduitkomsten. Welke informatie een actor ter beschikking staat is in veel gevallen afhankelijk van *information rules*. Deze zijn vaak gekoppeld aan een bepaalde positie in de handelings situatie die door *position rules* wordt gespecificeerd.

Als een actor al toegang heeft tot de aanwezige kennis en informatie is het bovendien nog maar de vraag of dit ertoe leidt dat de actor een ruimer aantal handelingsalternatieven overweegt of dat er een nauwkeuriger kosten en baten-afweging plaatsvindt. De *bounded rationality* heeft namelijk niet alleen betrekking op de beschikbaarheid van kennis en informatie maar ook op de capaciteit om het te verwerken. Actoren zijn vaak niet in staat alle mogelijke alternatieven te beoordelen op hun eigenschappen en/of consequenties. Dit heeft tot gevolg dat actoren een heuristiek ontwikkelen die hen in staat stelt een selectie te maken uit de aanwezige informatie en het aantal gedragsalternatieven in te perken. Hierop kunnen regels van invloed zijn, in het bijzonder *scope rules* en *aggregation rules* die een begrenzing inhouden van het bereik van potentiële uitkomsten en de wegen waarlangs deze kunnen worden bereikt. Daarnaast zijn ook *authority rules* van belang omdat deze regels specificeren welke alternatieven een actor in een bepaalde positie ter beschikking staan.

De waarde die een actor toekent aan de door hem of haar geselecteerde handelingsalternatieven kan worden beïnvloed door *payoff rules*. Deze regels specificeren immers de verdeling van kosten en baten over de actoren die bij een positie innemen in het interactieproces. In de waardering van de handelingsalternatieven spelen daarom ook *position rules* een rol.

De keuze die een actor uiteindelijk maakt uit de alternatieven is niet alleen ingegeven door wat een actor wenselijk acht, maar ook door wat binnen zijn of haar vermogen ligt. Dit is afhankelijk van de hulpbronnen waarover een actor kan beschikken. De mate waarin een actor zelf kan voorzien in de benodigde hulpbronnen bepaalt de mate van afhankelijk ten aanzien van andere actoren. Zoals al aan de orde kwam, is een actor die zichzelf aangewezen acht op andere actoren gevoeliger voor sociale controle. Dat betekent dat een gevoel van afhankelijkheid kan doorwerken in de keuze indien de als machtig gepercipieerde actoren zich op regels beroepen of als de afhankelijke actor hierop anticipeert. Een erkenning van de regels houdt in dat de regels worden verdisconteerd in de selectie van alternatieven, de waardering ervan en/of de

2 De plausibiliteit van een wisselwerking tussen typen van regels en kenmerken van actoren wil niet zeggen dat de regels *noodzakelijk* een rol spelen in de afweging van handelingsalternatieven.

verdeling van de kosten en baten over de betrokkenen. Wie daarbij als betrokkenen worden beschouwd wordt bepaald door het samenspel van *position rules* en *boundary rules*. Deze regels specificeren namelijk welke posities er in een context zijn en hoe actoren tot de positie kunnen toe- of uittreden.

Tabel 1 Kenmerken van actoren in relatie tot typen van regels die een sociale context karakteriseren.

Kenmerken van actoren	Typen van (sociale) regels
Vergaren van informatie	Information rules
Gehanteerde selectiecriteria	Position rules
	Scope rules
	Aggregation rules
	Authority rules
Waardering van alternatieven	Payoff rules
	Position rules
Inzet van hulpbronnen	Position rules
	Boundary rules

Met behulp van het model van Ostrom c.s. kunnen we veronderstellingen formuleren over het type regels dat van invloed is op de wijze waarop actoren reageren op een onaangename gebeurtenis of gedraging. Actoren die een gebeurtenis of gedraging als onplezierig ervaren, steken hun ‘sociale voelhoorns’ uit om het gebeurde te interpreteren. Welke kennis en informatie zij van andere actoren ontvangen wordt bepaald door *information rules*. Dat wil zeggen dat zij afhankelijk van hun positie – waarop *position rules* van toepassing zijn – in een bepaalde context over kennis en informatie kunnen beschikken die hen helpen tot een rangschikking en beoordeling van het gebeurde te komen.

We kunnen dit met een voorbeeld verduidelijken. Stel dat een jonge vrouw burens heeft die in de zomer regelmatig dronken buiten voor de deur zitten en bij elk biertje de muziek harder zetten. Zij besluit om de wijkagent over de situatie aan te spreken. De wijkagent heeft het vermoeden dat de burens die overlast veroorzaken een drankprobleem hebben. Laten we verder aannemen dat de politie met enkele hulpverleningsinstanties een covenant heeft gesloten. De wijkagent kan daardoor bij hulpverleners informeren of er inderdaad sprake is van een drankprobleem en of de betreffende burens onder behandeling zijn. De hulpverleners delen de wijkagent mee dat de burens bij hen onder behandeling zijn gesteld omdat de dronkenschap in het verleden tot agressief gedrag heeft geleid. In tegenstelling tot de vrouw die de hinder ondervindt, heeft de wijkagent vanuit zijn positie toegang tot deze informatie. De *information rules* bepalen namelijk dat privacy gevoelige informatie alleen aan covenantpartners mag worden verstrekt. Zou de buurvrouw ervan op de hoogte zijn dat haar burens onder behandeling zijn wegens alcoholisme, dan zou zij

de situatie waarschijnlijk anders interpreteren door een grotere nadruk te leggen op het gevaar van agressie en minder op de geluidshinder.

Wanneer actoren tot een bezonken interpretatie zijn gekomen komt een proces op gang waarin zij zich bezinnen op hun reactie. In het keuzeproces vindt een selectie en waardering van handelingsalternatieven plaats. *Authority rules* geven de verschillende reactiemogelijkheden die een actor ter beschikking staan in een bepaalde positie.

In het vorige voorbeeld ging het om bewoners van twee naast elkaar gelegen woningen, een wijkagent en hulpverleners. Op elk van deze posities zijn *authority rules* van toepassing. Voor het oplossen van het probleem van de geluidshinder als gevolg van dronkenschap is van belang uit welke handelingsalternatieven de wijkagent en de buurvrouw kunnen kiezen. Wijkagenten kunnen bijvoorbeeld bemiddelen in burenruzies of optreden tegen de geluidshinder en openbare dronkenschap. De buurvrouw kan zich bijvoorbeeld bij de situatie neerleggen, zelf met de burenen gaan praten of hulp van een derde zoeken.

Welke keuze actoren maken uit de beschikbaar geachte handelingsalternatieven wordt bepaald door de gehanteerde selectie criteria. In het bepalen van de reactie op een onaangename gebeurtenis of gedraging staan bepalen *scope rules* het soort uitkomsten dat binnen het bereik van de actor ligt en *aggregation rules* de alternatieven die passen bij een uitkomst. Niemeijer (1991:26) onderscheidt drie typen van uitkomsten van een geschil: een alles-of-niets uitkomst, een compromis of een impasse. Bij het streven naar een compromis passen alternatieven van geschilgedrag die op verzoening zijn gericht, zoals preventie, vermindering, onderhandeling en bemiddeling (Niemeijer 1991:19). De wegen naar een alles-of-niets uitkomst betreffen alternatieven als het erbij laten zitten, ondergaan, confrontatie en rechtspraak (Niemeijer, 1991:19). Een impasse is als een voorlopige uitkomst te beschouwen. Als de betrokkenen de intentie hebben het geschil door verder overleg op te lossen is de impasse een fase in een proces waarin een compromis wordt nagestreefd. Geeft daarentegen geen van de betrokkenen toe en raakt het geschil daardoor in een impasse, dan wordt dit geassocieerd met een alles-of-niets uitkomst.

Ook dit kan met behulp van een voorbeeld worden verduidelijkt. Stel dat de bewoners van een bepaalde buurt eerlijkheid en openheid erg belangrijk vinden. Als er iets is, dan moet je elkaar dat kunnen zeggen. Door samen naar een oplossing te zoeken hou je het gezellig in de buurt, zo redeneert men. Dit kan worden gezien als een inperking van het bereik van uitkomsten. De *scope rules* houden in dat burenen die hinder van elkaar ondervinden een compromis moeten zien te vinden. Om dat te bereiken kan vervolgens alleen worden gekozen uit alternatieven die de zaak niet op de spits drijven. De *aggregation rules* schrijven in dat geval handelingsalternatieven voor die een wederzijdse aanpassing inhouden. In de praktijk gaat het dan vaak om een redelijk overleg met de burenen.

De waardering van de uitkomsten en de bijbehorende handelingen is afhankelijk van *payoff rules* die specificeren hoe kosten en baten over de betrokkenen moeten worden verdeeld. Bij een alles-of-niets uitkomst liggen de kosten bij de verliezer en de baten bij de winnaar. Een compromis houdt een wederzijds geven en nemen in zodat kosten en baten over de betrokkenen verdeeld zijn. In het geval van een impasse blijft de uitkomst en daarmee de verdeling van kosten en baten (voorlopig) onbeslist.

In de situatie van het vorige voorbeeld houden de regels van de buurt in dat beide partijen een beetje geven en nemen. Neem bijvoorbeeld een situatie waarin iemand uit deze buurt een buurvrouw heeft die de televisie erg hard aan heeft staan omdat zij een beetje doof is. Een compromis is dan bijvoorbeeld dat de buurvrouw de televisie na tien uur zachter zal zetten en de buurman er tot die tijd niet over klaagt. Is de regel in een buurt echter dat ieder zich met zijn eigen zaken bemoeit, dan valt ook een alles-of-niets uitkomst binnen het bereik van de buurman. Een uitkomst die de winst voor de buurman maximaliseert is bijvoorbeeld een gedwongen verhuizing voor de buurvrouw.

Tot welke alternatieven een actor zich daadwerkelijk in staat acht hangt af van de machtsafhankelijkheidsverhouding. Hoe afhankelijker een actor zich voelt van andere actoren, hoe meer de actor zich in de keuze laat leiden door de regels waarop deze andere actoren zich beroepen.

Veronderstel dat de buurman uit het voorgaande voorbeeld goed overweg kan met iedereen in de buurt en het contact met de buurt erg belangrijk vindt. Hij voelt zich daardoor sterk gebonden aan regels die in de buurt bestaan. Heeft de buurman echter geen behoefte aan contact met buurtbewoners en vindt hij goedkeuring van de buurt niet zo van belang, dan spelen de regels van de buurt geen rol in het keuzeproces waarin verschillende mogelijkheden tegen elkaar worden afgewogen.

5. En wat doet de onderzoeker?

In het voorgaande is een conceptueel model gepresenteerd waarmee kan worden onderzocht welke invloed regels hebben op het proces waarin actoren een onaangename gebeurtenis of gedraging interpreteren en zich bezinnen op hun reactie. Op deze wijze kan een verklaring worden gevonden voor wat een actor overweegt te gaan doen. Of de betreffende regels daadwerkelijk een rol hebben gespeeld in het interpretatie- en keuzeproces kan alleen worden vastgesteld door middel van empirisch onderzoek. Vandaar dat ik bij wijze van vervolgstap zal aangeven wat een onderzoeker te doen staat als hij of zij met het bovenstaande conceptuele model 'het veld in gaat'. Hierbij baseer ik mij op de dissertatie *Interactieregimes in het regionaal bestuur* van Huizenga (1993).

Hij bepleit een methode van waarneming die is afgestemd op het soort regels dat de onderzoeker wenst te reconstrueren.

Gearticuleerde versus ongearticuleerde regels

Een eerste onderscheid dat relevant is voor de wijze waarop een onderzoeker regels op het spoor kan komen, is de onderverdeling in ongearticuleerde en gearticuleerde regels. Een ongearticuleerde regel betreft 'onbewust toegepaste stilzwijgende kennis' en verschilt van een gearticuleerde regel in het feit dat de laatste niet kan bestaan zonder dat actoren zich van de regel bewust zijn. Actoren kunnen een reeds stilzwijgend toegepaste regel articuleren door zich er in een interactie expliciet op te beroepen of door de regel op schrift te stellen (Huizenga, 1993:136). Daarnaast kan een gearticuleerde regel ontstaan doordat een actor een regel afkondigt die vervolgens door de andere actoren in het interactiepatroon als intersubjectieve reden voor het handelen wordt beschouwt (Huizenga, 1993:134).

Gearticuleerde regels kan een onderzoeker opsporen door ernaar te informeren bij actoren die deelnemen aan het te verklaren interactiepatroon. Immers, de articulatie van een regel impliceert dat de actoren zich (ooit) bewust zijn (geweest) van de regel. Bovendien kunnen op schrift gestelde regels door literatuuronderzoek in kaart worden gebracht. Om ongearticuleerde regels die stilzwijgend worden toegepast te reconstrueren, zijn participerende observatie en interviews geschikte methoden van onderzoek.

Interpretatieregels versus actieregels

De methode van waarneming kan in de tweede plaats worden afgestemd op het onderscheid tussen interpretatieregels en actieregels. Interpretatieregels zijn regels die een betekenis verlenen aan gebeurtenissen of gedragingen en actieregels betreffen regels die het handelen reguleren (Huizenga, 1993:120). Dit onderscheid sluit aan bij de veronderstelling van dit artikel dat regels van invloed zijn op het proces waarin actoren een onaangename gebeurtenis of gedraging interpreteren en zich op een eventuele reactie bezinnen.

Met betrekking tot interpretatieregels kunnen we opmerken dat vooral *information rules* en *position rules* van belang zijn voor de betekenis die aan een gebeurtenis of gedraging wordt verleend. Deze regels bepalen immers wie in een context op basis van hun positie over relevante informatie (kunnen) beschikken. Actieregels zijn de regels die aangeven welke handelingen een actor moet of mag verrichten dan wel nalaten. We kunnen hier bij uitstek denken aan *authority rules*, maar zoals in de vorige paragraaf al werd beargumenteerd zijn ook *aggregation rules*, *scope rules* en *payoff rules* van invloed op de handelingsalternatieven waaruit een actor denkt te kunnen kiezen.

Verplichtende regels versus beslisregels

Met betrekking tot de waarneming van actieregels is een derde onderscheid relevant. Het gaat om een onderverdeling van actieregels in verplichtende regels en beslisregels. Verplichtende regels houden een gebod, verbod, toestemming of vrijstelling in. Beslisregels geven aan welke alternatieven gebruikelijk dan wel strategisch zijn.

Boundary rules kunnen zowel in de vorm van verplichtende regels als beslisregels specificeren welke mogelijkheden actoren hebben om tot een bepaalde positie toe of uit te treden. Ook *authority rules* kunnen in het specificeren van de handelingsalternatieven die een actor in een bepaalde positie ter beschikking staan zowel de vorm van verplichtende als van beslisregels aannemen. *Aggregation rules* en *scope rules* specificeren in het algemeen welke alternatieven en uitkomsten gebruikelijk dan wel strategisch zijn en nemen daarmee de vorm aan van beslisregels. In bepaalde gevallen kunnen zij echter in de vorm van verplichtende regels het verband tussen activiteiten en uitkomsten voorschrijven, zoals het geval is bij regels die ten grondslag liggen aan een stemprocedure. *Payoff rules* kunnen zowel de vorm van een verplichtende regel als van een beslisregel aannemen. Immers, actoren kunnen zich uit opportunisme, gewoonte of op grond van een verplichting laten leiden door regels die specificeren hoe de kosten en de baten over de betrokken actoren moeten worden verdeeld.

Tabel 2 Typen van regels die een rol kunnen spelen in interpretatie- en keuzeprocessen onderscheiden naar hun aard

Regeltypen	Interpretatieregels	Actieregels	
		Verplichtende regels	Beslisregels
Position rules	X		
Boundary rules		X	X
Authority rules		X	X
Aggregation rules		X	X
Scope rules		X	X
Information rules	X		
Payoff rules		X	X

Als we naar het schema kijken zou de indruk kunnen ontstaan dat het onderscheid tussen verplichtende regels en beslisregels niet erg relevant is, omdat typen van regels die de beschikbaarheid van handelingsalternatieven reguleren telkens beide vormen kunnen aannemen. Voor de methode van waarneming is het onderscheid echter wel degelijk van belang. Het essentiële verschil tussen verplichtende regels en beslisregels is volgens Huizenga (1993:132-133) gelegen in het type verwachting dat zij wekken. “Verplichtende sociale regels baken de gemeenschappelijk erkende speelruimte af. Als een actor deze vaak

stilzwijgend gestelde grenzen eigenmachtig negeert, beschaamt hij het *vertrouwen* dat de andere deelnemers in hem stelden. Daarentegen kunnen de andere actoren het breken of negeren van een sociale beslisregel als *verrassend* of *ongebruikelijk* beschouwen – en bovendien als nadelig of ongewenst –, maar niet als een aantasting van de gemeenschappelijk aanvaarde spelregels, althans niet na enige reflectie” (cursivering in origineel). Dit impliceert dat een onderzoeker in interviews of bij het participierend observeren op zoek dient te gaan naar uitspraken of gedragingen die uiting geven aan de gevolgen die volgens de respondenten verbonden zijn aan het handelen overeenkomstig of in strijd met regels. Op deze wijze kan immers een indruk worden verkregen van het verschil dat het naleven en handhaven van regels maken in het sociale leven (vergelijk Griffiths, 1996:768).

Omdat in tijd voorafgaande interacties bij actoren verwachtingen wekken over de actuele situatie is het aan te bevelen dat de onderzoeker tracht te achterhalen welke interacties een respondent als referentiekader hanteert voor het interpreteren en beoordelen van handelingsalternatieven (Huizenga, 1993:114). De interacties die als referentiekader fungeren, geven onderzoekers een indicatie van de gevolgen van een regel. Ook kan hieruit worden afgeleid welke vorm de regel heeft aangenomen: een verplichtende regel, een gewoonteregel dan wel een strategische regel.

Verplichtende regels – gebod, verbod, vrijstelling of toestemming – kan de onderzoeker afleiden uit (referenties naar) interacties die duiden op de afwijzing van een of meer handelingsalternatieven door andere actoren uit de context. Een interactie waaruit de afwijzing van één alternatief duidelijk wordt, wijst op een verbiedende regel. Een voorbeeld hiervan is de volgende uitspraak: “Ja, als je hier in de buurt de auto voor de deur van een ander zet, dan staan ze direct bij je op de stoep hoor”. Als actoren geautoriseerd van een verbod mogen afwijken spreken we van toestemming. Een onderzoeker kan toestemming afleiden uit (referenties) naar interacties die duidelijk maken dat actoren onder bepaalde condities niet gehouden zijn aan verbiedende regels. Om bij het voorbeeld van regels ten aanzien van het parkeren te blijven: “Ze staan onmiddellijk op de stoep als je je auto niet op de parkeerplaats zet, maar die mevrouw hier op de hoek is heel slecht ter been dus dan zeggen ze er niets van hoor, als ze haar auto op de stoep voor de deur parkeert.” Een gebiedende regel kan worden afgeleid uit (referenties naar) interacties waaruit de afwijzing van handelingsalternatieven anders dan de geboden handeling blijkt. “Nou waar je de auto ook parkeert hier in de straat, ze komen onmiddellijk vragen of je de auto voor je eigen deur wil zetten” is een voorbeeld van een uitspraak die duidt op een gebiedende regel. Een vrijstelling betreft een ontheffing van een gebod. Regels die een vrijstelling inhouden, zijn te reconstrueren aan de hand van (referenties naar) interacties waaruit blijkt dat actoren onder bepaalde condities mogen afwijken van geboden handelingen: “Nou ze willen in de buurt dus dat je de auto voor je deur parkeert, maar als we daar in het weekend onze caravan

hebben staan, dan vinden ze het niet zo erg als ik de auto verderop in de straat parkeer.”

Voor de reconstructie van *beslisregels* dient een onderzoeker (referenties naar) interacties op te sporen die een indicatie geven van de toepassing van strategische regels of gewoonteregels. Daarbij biedt de overweging die respondenten geven voor hun handelen houvast. Bij strategische regels fungeren de (vermeende) belangen als richtsnoer. Interacties die een gunstig verloop en/of uitkomst hebben gehad, zijn de interacties waarvan de actor de kenmerken zal trachten te reproduceren die naar zijn of haar mening aan het succes hebben bijgedragen. Een voorbeeld hiervan is de uitspraak: “Als je hier in de buurt op het grasveldje parkeert, dan bellen ze direct naar de politie en voor je het weet heb je een bon achter de ruitenwisser”. De reden voor een actor om zich aan gewoonteregels te conformeren is dat dergelijke regels de complexiteit van de werkelijkheid reduceren. Omdat het ondoenlijk is om alle handelingsalternatieven af te wegen vertrouwen actoren op interacties die in het verleden onproblematisch zijn gebleken. Een voorbeeld van een uitspraak waaruit dit kan worden afgeleid is “normaal gesproken zetten we hier de auto waar er plaats is”.

De lijn die gebiedende regels scheidt van gewoonteregels is dun. Van een gebiedende regel is alleen sprake als de onderzoeker aannemelijk weet te maken dat slechts één handelingsalternatief binnen de context toegelaten is. Dit vereist dat de onderzoeker uit (referenties naar) interacties kan afleiden dat andere alternatieven dan het geboden alternatief uitdrukkelijk worden afgewezen. Beschikt de onderzoeker over onvoldoende gegevens die dit aannemelijk maken, dan dient de verklaring voor de reproductie van een interactiepatroon te worden toegeschreven aan gewoonteregels, eventueel aangevuld met verbiedende regels die de afwijzing van enkele handelingsalternatieven kunnen verklaren (Huizenga, 1993:133).

6. Samenvatting

“Wat doe je eraan?”, zo luidt de titel van dit artikel. Als verzuchting uitgesproken bedoelt men hiermee vaak te zeggen dat het geen zin heeft om iets te ondernemen tegen het gebeurde. De vraag kan echter ook een belangstelling uitdrukken voor eventuele stappen die een ander overweegt naar aanleiding van een onaangenaam ervaren situatie. In dit artikel is betoogd dat de reactie op een onaangename gebeurtenis of gedraging wordt beïnvloed door regels. Actoren komen in gesprekken met actoren uit de directe omgeving tot een interpretatie van het gebeurde. Daarbij refereren gesprekspartners impliciet of expliciet aan regels in de beoordeling van (elementen van) de gebeurtenis of gedraging als wel of niet gangbaar en/of acceptabel. Mede op basis hiervan komen actoren tot de overtuiging dat de onaangename ervaring al dan niet in strijd is met regels. Indien een actor ontevreden wordt over het gebeurde, dan

kan de actor besluiten stappen te ondernemen om een gedragsverandering in de toekomst of een genoegdoening voor het gebeurde te bewerkstelligen.

Welke keuze de actor maakt uit de mogelijke reacties op een onaangename gebeurtenis of gedraging kan inzichtelijk worden gemaakt door inzichten uit de rationele keuze benaderingen te combineren met een neo-institutioneel perspectief. De meerwaarde ligt vooral in de opvatting van rationaliteit. Dat houdt in dat de rationaliteit van de keuze niet zozeer in verband wordt gebracht met consequenties of eigenschappen van een gedragsalternatief als zodanig, maar met de waarde die men in een sociale context hieraan toekent. Hierdoor zijn bijvoorbeeld kosten en baten niet gekoppeld aan een bepaald type gedrag maar aan regels die een context karakteriseren. Met behulp van het *Institutional Analysis and Development Framework* van Ostrom, Gardner & Walker (1994) kan worden beredeneerd welk type regels van invloed is op het proces waarin actoren een onaangename ervaring interpreteren en de alternatieven van reageren overwegen. Of regels daadwerkelijk van invloed zijn (geweest) op dit proces kan alleen worden vastgesteld door empirisch onderzoek. Als we de titel van dit artikel op de methode van waarneming betrekken, kunnen we tot slot beredeneren op welke wijze een onderzoeker te werk kan gaan om regels te reconstrueren. Belangrijk voor de onderzoeksmethode is de vraag of regels al dan niet gearticuleerd zijn. Voor de wijze waarop de regels kunnen worden opgespoord is vervolgens het onderscheid tussen interpretatieregels en actieregels relevant, waarbij de laatste kunnen worden onderverdeeld in verplichtende, gewoonte- en strategische regels. Door uitspraken en gedragingen van respondenten binnen deze kaders te plaatsen kan inzicht worden verkregen in typen van regels die een rol hebben gespeeld in het proces dat volgt op een als onaangenaam ervaren gebeurtenis of gedraging. Zo doe je dat!

Literatuur

- BENDA-BECKMANN, F. VON (1983) Why law does not behave? Critical and constructive reflection on the social scientific perception of the social significance of law. In Finkler, H.W., *Papers of the symposia on folk law and legal pluralism*, Vol. 1: Symposium 1 and 2, Ottawa: Indian and Northern Affairs, Office of the Northern Research & Science Advisor, Commission on Folk Law and Legal Pluralism.
- BERGER, P.L. & T. LUCKMANN (1967) *The Social Construction of Reality*. New York: Doubleday Anchor.
- BOURDIEU, P. (1977) *Outline of a theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- EULAU, H. (1963) *The behavioral persuasion in politics*. New York: Random House.
- GIDDENS, A. (1984) *The constitution of society: outline of the theory of structuration*. Berkeley.

- GRIFFITHS, J. (1984) The Division of Labor in Social Control. In D. Black (ed.) *Toward a General Theory of Social Control*, vol. 1. London: Academic Press, 37-70.
- GRIFFITHS, J. (1996) Sociale controle. In Griffiths, J. (red.) *De sociale werking van het recht. Een kennismaking met de rechtssociologie en rechtsantropologie*. Nijmegen: Ars Aequi Libri, 763-775.
- GROSS, E. & A. ETZIONI (1985) *Organizations in Society*. Englewood Cliffs (N.J.).
- HUIZENGA, F.D. (1993) *Interactieregimes in het regionaal bestuur. Een methodologische studie*. Amsterdam.
- KLOK, P-J. (1991) *Een instrumententheorie voor milieubeleid. De toepassing en effectiviteit van beleidsinstrumenten*. Enschede.
- NIEMEIJER, E. (1991) *Geschillen over bouwplannen. Een rechtssociologisch onderzoek naar de betekenis van regels en afhankelijkheid voor de beslechting van geschillen tussen burger en gemeente over bouwen en ruimtelijke ordening*. Deventer: Kluwer.
- OSTROM, E., R. GARDNER & J. WALKER (ed.) (1994) *Rules, Games, & Common-pool Resources*, University of Michigan Press.
- PIETERMAN (1998) Rechtssociologie als sociologie van aanspreken. 1998/2 *Recht der werkelijkheid*, 1-34.
- SCOTT, W.R. (1995) *Institutions and Organizations*. Thousand Oaks: Sage.
- SIMON, H.A. (1945) *Administrative behaviour*. New York.
- THOMPSON, M., R. ELLIS & A. WILDAVSKY (1990) *Cultural theory*. Boulder: Westview Press.
- VERKRUISEN, W.G. (1993) *Dissatisfied patients. Their experiences, interpretations and actions*. Groningen.
- VERKRUISEN, W.G. (1996) Geschillen, geschilprocessen en rechtspraak. In J. Griffiths (red.) *De sociale werking van het recht. Een kennismaking met de rechtssociologie en rechtsantropologie* Nijmegen: Ars Aequi Libri, 682-697.